

ПОВІДОМЛЕННЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

*Олександр Бойко
(Ніжин)*

РОЗГОРТАННЯ ПРОЦЕСУ РЕАБІЛІТАЦІЇ В УРСР У ДОБУ ПЕРЕБУДОВИ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ, ОСОБЛИВОСТІ

Процес відновлення історичної правди у 1985–1991 рр. отримав назву «ліквідація «білих плям» історії». Його суть та зміст полягали у поверненні забутих імен та творів; вписуванні в історичний контекст замовчуваних з політичних мотивів фактів та явищ; розкритті для вивчення раніше закритих та заборонених тем; розширенні бази джерел, допуску до утаємничених архівних фондів; ширшому ознайомленні з працями закордонних дослідників; розгортанні широких дискусій навколо вузлових історичних проблем, включенні через публіцистику в процес осмислення минулого широкого загалу; появі плюралізму думок, утвердженні права на альтернативну точку зору на історичну проблематику; ламанні стереотипів, новій інтерпретації відомих фактів та процесів, переоцінці діяльності історичних осіб, осмисленні сучасності через призму історичного досвіду.

Надзвичайно важливою складовою частиною процесу ліквідації «білих плям» була реабілітація осіб, необгрунтовано репресованих у 30–50-ті рр. Вона бере свій початок ще з рішень XX з'їзду КПРС. Як свідчать документи, протягом 1956–1987 рр. було переглянуто понад 365 тис. архівних кримінальних справ, у результаті чого реабілітовано у судовому порядку понад 300 тис. осіб, включаючи 5,2 тис. членів партії. Варто зазначити, що реабілітація по партійній лінії йшла значно повільнішими темпами — за цей період партійними органами реабілітовано лише 3,2 тис. членів КПРС¹. На жаль, ця негативна тенденція збереглась і у подальші часи. Сам же процес реабілітації, що енергійно розпочався в середині 50-х рр., вже на початку 60-х значно уповільнюється, а наприкінці 70-х — початку 80-х рр. практично зводиться нанівець.

Перебудова відкрила нову сторінку в історії реабілітації. В 1987 р. у республіці для координації розгортання реабілітаційного процесу було

утворено комісію Політбюро ЦК Компартії України на чолі з другим секретарем ЦК В.Івашком. Після виходу постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р. «Про додаткові заходи по завершенню роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, необгрунтовано репресованих у 30–40-ві роки та на початку 50-х років» аналогічні комісії утворилися при Київському міськкомі та 24 обкомах партії республіки. Починаючи з другої половини 1988 р. до роботи по реабілітації було залучено понад 300 осіб у прокуратурах республіки².

Після виходу Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х та на початку 50-х років» процес реабілітації набув більш демократичного характеру. У цей час у рамках владної вертикалі, починаючи з Верховної Ради України і закінчуючи місцевими радами, почали створюватись комісії, які складались з народних депутатів та представників громадськості і мали на меті сприяти забезпеченню прав та інтересів реабілітованих; створенню пам'ятників жертвам репресій, а також утриманню у належному порядку їх поховань. На квітень 1989 р. у цей процес включилось понад 400 народних депутатів та представники більш як 20 різних громадських та неформальних організацій³.

Процес реабілітації в Україні розгортався суперечливо і неоднозначно. За період від початку активної реабілітації у 1988 р. і до 15 квітня 1989 р. було переглянуто кримінальні справи на 15 610 осіб, з яких 9051 особа реабілітована у судовому порядку. В цей час намітилася тенденція відставання дій республіканських органів прокуратури від обласних, котрі розглядали справи, що надходили від слідчого апарату органів КДБ, який готував ці справи до розгляду. В результаті Прокуратура УРСР була буквально завалена слідчими справами, що мали перспективу чекати свого розгляду десятки років. За підрахунками фахівців, для розгляду 90 тис. позасудових справ, які накопичились на квітень 1989 р. необхідно було близько 6 років, а для 240 тис. справ, за якими виносились судові вироки — ще приблизно 15–20 років⁴.

Проте значна кількість справ, що чекали своєї черги з метою відновлення істини, була, на жаль, не єдиною причиною уповільненої ходи процесу реабілітації в Україні. Факти переконливо свідчать, що цей процес свідомо гальмувався згори, що знаходило свій вияв у інертності та безініціативності вищих судових органів, а інколи і у прямих заборонах тих чи інших дій нижчим по ієрархії юридичним структурам. Зокрема, Верховний суд УРСР у 1988 р. реабілітував 1396 осіб і лише справи на п'ятьох з них було розглянуто за поданнями заступників Голови Верховного суду республіки. Комісією Комітету партійного контролю при ЦК КПРС у ході перевірки, здійсненої у 1989 р. встановлено, що Голова Верховного суду

УРСР А.Якименко неодноразово давав вказівки обласним судам не розглядати протести прокурорів у справах окремих категорій репресованих, в першу чергу, засуджених воєнними трибуналами. Ця ж комісія встановила, що суди часто не розглядали справи, пов'язані з виселенням, посилаючись на Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р., хоча він поширював свою силу лише на осіб, репресованих позасудовими органами за «контрреволюційні злочини»⁵.

Варто підкреслити, що процес реабілітації мав свою специфіку у різних регіонах України. Парадоксально, але факт, що найповільніше він розгортався у Чернівецькій, Рівненській, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Закарпатській областях, тобто саме у тому регіоні, де накопичилася лєвова частка справ, поданих на реабілітацію. У більш ніж уповільненому темпі йшла на Заході України реабілітація по партійній лінії — за 4 місяці 1989 р. місцеві обкоми партії розглянули лише по 1–2 реабілітаційних справи⁶. Така ситуація була не випадковою, адже швидка масова реабілітація не сприяла б утриманню контролю за вибухонебезпечним у політичному розумінні західним регіоном республіки.

Розгортання гласності, демократизація суспільства, поява плюралізму думок диктували поглиблення процесу реабілітації, появу у її ході нових акцентів, суть яких полягала б у переході від виправдання окремих осіб до реабілітації політичних організацій, рухів та течій. Цей цілком назрілий якісний стрибок здійснювався надзвичайно повільно, оскільки правляча верхівка чітко розуміла, що одним з його наслідків буде створення історичного підґрунтя для формування багатопартійної системи, адже за розглядом справ міфічних, створених у кабінетах ДПУ, «Українського національного центру», «Блоку українських націоналістичних партій», «Троцькістсько-націоналістичного блоку» (протягом 1930–1940 рр. було «виявлено» понад 100 подібних об'єднань)⁷ мала стати черга ОУН та інших цілком реальних політичних організацій.

Саме у цьому контексті слід сприймати той факт, що на квітень 1989 р. було підготовлено лише один протест на пленумі Верховного суду УРСР про реабілітацію осіб, що проходили у справі так званих «Контрреволюційної організації у сільському господарстві УРСР» та «Спілки визволення України». І це у той час, коли чекали свого розгляду матеріали про 10 різних центрів, союзів та груп, яким необхідно було дати сучасну політичну оцінку. Такі ж факти уповільненого переходу до реабілітації політичних організацій мали місце у Харківській, Донецькій, Дніпропетровській та Одеській областях⁸.

Збереження старих командних методів і бюрократичний формалізм у доборі кадрів негативно позначилися на процесі формування реабілітаційних комісій на місцях. Амплітуда зловживань та недоліків була досить широкою: від бездумного «артільного» підходу (для роботи у контрольно-

ревізійній комісії Київської міської парторганізації залучили 25 слухачів ВПШ при ЦК Компартії України) до віддання жертв у руки ката (членом реабілітаційної комісії при Житомирському обкомі партії став колишній працівник НКВС, який сам у минулому мав відношення до репресій)⁹. Уповільнений темп реабілітації, якісний склад комісій по реабілітації викликали наростаюче невдоволення громадськості. На мітингах дедалі частіше почали висловлювати недовіру цим комісіям, все голосніше лунали заклики неформалів узяти справу реабілітації у свої руки¹⁰.

Серйозною вадою процесу реабілітації в Україні у 2-ій половині 80-х рр. було його фактичне випадання з інформаційного простору республіки. Партійні лідери УРСР не лише самі не дуже поспішали висловлюватися з питань реабілітації на шпальтах газет чи перед телекамерами, а й не давали роздмухати жар цієї вогненебезпечної теми. Навіть комісія Комітету партійного контролю при ЦК КПРС змушена була визнати консерватизм республіканського керівництва, блокування ним інформації про процес реабілітації. У довідці цієї комісії констатується: «Епізодичні інтерв'ю, повідомлення у республіканській та місцевій пресі, по радіо та телебаченню дають обмежену інформацію, а нерідко містять більше питань, ніж پاسخень»¹¹.

Отже, розгортання процесу реабілітації в Україні у 2-ій половині 80-х рр. лишає подвійне враження. З одного боку, стимулювання поглиблення цього процесу з союзного центру; створення у республіці системи організаційних структур, що займалися реабілітацією; повернення доброго імені невинно репресованим. Разом з тим, з іншого — ми маємо низку негативних явищ та процесів: гальмування реабілітації республіканськими державними структурами, існування значних відмінностей у темпах цього процесу в різних регіонах України, уповільнений перехід від реабілітації окремих осіб до реабілітації політичних організацій, течій та рухів, грубі помилки під час формування реабілітаційних комісій, звуження рамок реабілітаційного процесу тільки до розгляду справ жертв сталінських репресій 30–50-х рр., відсутність повноцінної гласності у висвітленні питань, пов'язаних з реабілітацією.

Уповільнений темп процесу реабілітації в Україні — явище не випадкове. Консервативне республіканське керівництво чудово розуміло, що реабілітація невинно засуджених — це не лише акт визнання помилок минулого, це і бомба уповільненої дії, закладена під систему, адже у ході реабілітаційного процесу дедалі більше з'ясовуються і обнародуються її злочини, стають зрозумілими механізми та цілі репресій, виринає правда про винуватців понівечення сотень тисяч людських доль. Саме тому правлячою елітою було зроблено все, щоб годинниковий механізм цієї бомби суттєво відставав від ходу історії і вибух народного невдоволення відбувся якомога пізніше.

Примітки

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф.1. — Оп. 32. — Спр. 2534 (Доповідна записка контрольної групи КПК при ЦК КПРС «Про хід виконання партійними, радянськими та правоохоронними органами Української РСР Постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р. та 5 січня 1989 р. з питань завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, необгрунтовано репресованих у 30–40-ві та на початку 50-х рр.». Квітень 1989 р.). — Арк. 185.
- ² Там само. — Арк. 184.
- ³ Там само. — Арк. 185.
- ⁴ Там само. — Арк. 185.
- ⁵ Там само. — Арк. 187.
- ⁶ Там само. — Арк. 185, 188.
- ⁷ Див.: Шаповал Ю.І. М.С.Хрущов на Україні. — К., 1990. — С. 14, 15, 22.
- ⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2534. — Арк. 186.
- ⁹ Там само. — Арк. 189.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 2555 (Інформація Волинського обкому КПУ про ситуацію в області. Липень 1989 р.). — Арк. 71.
- ¹¹ Там само. — Спр. 2534. — Арк. 189.